

*Пазители на паметта
Guardians of the Memory*

ХРИСТИЯНСКИ КУЛТОВИ МЕСТА В ЗЕМЛИЩЕТО НА СЕЛО КРЪСТОПОЛЕ (ЕНИКЪОЙ), КСАНТИЙСКО

Александър Пижев

Регионален исторически музей – Пловдив

Резюме. Статията е посветена на християнските култови места в старото българско селище Кръстополе (Еникъой), Ксантийско, което до войните от началото на XX век запазва своя български характер. Тук през османската епоха съществуват два енорийски храма в селището и девет параклиса, разположени в околностите. Независимо от превратностите на съдбата за този южнобългарски край, чието българско християнско население изцяло го напуска и се преселва в България, днес тези християнски старини и светини са добре запазени, обгрижвани и поддържани от днешното православно население – гърци преселници от Мала Азия, заселили се тук през 20-те г. на XX век.

Keywords: Churches, chapels, neighborhoods Krastopole, Yeniköy

Село Кръстополе (Еникъой), Ксантийско, заедно с обширното си землище заема част от крайните предели на Южните Родопи. До 1878 г. селището административно принадлежи на Драмска кааза, а след това до Балканската война (1912 – 1913 г.) влиза в пределите на Скечанска кааза, Одрински вилает. Още в началото на войната през октомври 1912 г. селото е освободено от османско владичество от частите на VII Рилска дивизия.¹⁾ Кръстополе и Габрово – единствените български християнски села в Ксантийско, имат нерадостната съдба заедно с още редица българомохамедански селища от най-западната част на околията да бъдат откъснати само след десетина месеца от територията на обединеното отечество и по силата на Букурещкия мирен договор, сключен след Междусъюзническата война през 1913 г., предадени на Гърция. По-голямата част от населението на двете български християнски села се преселва в Ксанти, където остава до 1919 г., до влизането в сила на Ньойския договор, след което последва ново преселение към вътрешността на България, предимно в градовете Пловдив и Асеновград. След предаването на Западна Тракия от окупационните части на Съглашението на Гърция опожареното още през 1913 г. село Габрово никога повече не е възстановено, а полуопразненото от българското население Кръстополе – заселено наново с гръцко бежанско население от Мала Азия, дошло в Беломорието след злополучната за гърците война с Турция от 1924 г. Сред новозаселниците остава

неголяма група от старото местно население с български произход, която от десетилетия се гърчее и остава под религиозното управление на Цариградската вселенска патриаршия. Все по това време гръцките административни власти преименуват селището на Ставруполис, което ново име представлява относителен превод на гръцки език на най-старото му българско селищно наименование – Кръстополе. Краткотрайното установяване на българска власт в Беломорието по време на Втората световна война с нищо не променя така оформения гръцки етнически състав на населението в това твърде старо южнородопско селище.

Разглеждаме състоянието на землището на Кръстополе, Ксантийско, с оглед на християнските култови места и паметници, запазили се през вековете на територията му до времето на войните от началото на XX век, до времето на запазването на целокупното българско население тук като пряк носител на историческата памет и традициите на българското минало. Според точното му географско местоположение село Кръстополе заема една наклонена на запад към левия бряг на р. Места височина, пряко свързана на юг със стръмните спусъци на сравнително отделения от общородопския масив планински дял Руян с надморска височина на едноименния връх 1410 м. В югоизточния му край се намира околийският център Ксанти. От тук към Кръстополе се отправя шосе с дължина 27 км, което обхожда от изток и от север Руянската планина. Някога землището на Кръстополе – Еникьой, било далеч пообширно от това, с което разполагало селището през XIX и началото на XX век. С възникването на редица турски села след османското завоевание, а също и българомохамедански при последвалата след това ислямизация на родопското население, това сравнително плодородно землище, опиращо до бреговете на голямата и пълноводна река Места, постепенно и периодически било заграбвано от съседните му мюсюлмански селища. Еникьойското землище до войните от началото на XX век граничи от северозапад с турските села Махмутлъ (дн. Дафнонас) с по-старо име Ахматате, и Хорозлу, наричано от кръстополци Петлевото. От северна страна е землището на Габрово, наричано от края на XIX век Малко Габрово. От изток по пътя за Ксанти Кръстополе граничи отново с турско селище – Курталан, известно сред българите и с името Калаенъво – Калояново (дн. Ликодромион). От южна страна следват малките турски села, разположени по северните склонове на Руян – Курулар и Сърньч, както и българомохамеданското Адата, намиращо се до самото начало на пролома на Места, наричан Усоите. Последното селище носи името си от големия остров на реката и от там явно иде и българското му име Площене. От запад землището се ограничава от левия бряг на Места, като по отсрещния десен бряг е границата със землището на голямото турско село Даровас, със старо българско име Иреница (дн. Кехрокамбос), разположено на източния склон на Монджонуската планина (Чал даг). Разпростиращо се до левия бряг на р. Места, землището на Кръстополе същевременно е разположе-

но в крайния западен предел на географската област Тракия на границата със съседната ѝ Македония. От днешната гара на Кръстополе (дн. Ставруполис) за отсрещния бряг на реката и землището на Даровас отвежда мост и шосе за Кавала, преминаващо през Монджонуския масив. Точно тук се разпростира плодородната крайречна низина, отдавна заграбена от съседното Даровас, но завинаги запомнена с българското си име Онайстрана.²⁾

Село Кръстополе е старо българско селище, съществувало тук поне отпреди османското завоевание. Етимологично селищното му название можем да изведем единствено от разположението му на кръстовището на пътя от Ксанти към Кавала в планинския му вариант и пътя, спускащ се по долината на Места на юг към равнината и устието ѝ, проследен впоследствие от железопътната линия от Солун за Одрин, построена в края на XIX век. Според местното предание до османското завоевание селището има разпръснат колибарски вид. Съставено е от три отделни махали, разположени около крепост – градище. Останките на тази крепост и сега могат да се видят на вр. Свети Илия, издигащ се в северните предели на планината Руян. Известна е с турското название Демир капия (Желязна врата), но кръстополци помнят стробългарското ѝ име Демата (Преградата). Средищното поселение се намирало в местността Брусо, непосредствено до северното подножие на крепостта. Една от съставните махали била в местността Грибенар, където днес се намира параклисът „Св. Марина“. Тя заемала площ непосредствено до брега на р. Места, в близост до левия ѝ приток Вишница. Другата махала е в местността Ковачево, а самото място на поселението е известно с названието Къщинките заради стърчащите и сега останки от жилища и други сгради. Третата от махалите заемала площ в северозападната част на съвременното селище – там, където до нач. на XX век все още било запазено обширно незастроено пространство, известно с турското название Папаз конак и с българските имена Митрополията или Черквинката. Според местното предание е известен последният бранител на Кръстополе срещу нашествието на османците, което за този край отнасяме към 70-те г. на XIV век, т.е. след битката при Черномен в 1371 г. Това е войводата Георги Нано. След превземането на крепостта от завоевателите войводата се оттеглил на десния бряг на Места и в землището на по-сетнешното село Ходжакьой нанесъл съкрушителен разгром на преследващите го османски отряди. Съпротивата продължила няколко години. След смъртта на бранителя борбата била подета от дъщеря му. При едно сражение при днешната гара Бук (дн. Паранестион) тя пада тежко ранена и била погребана на десния бряг на Места. По-късно образуващото се тук българомохамеданско селище неслучайно получава името Къзъкьой (Момино село). В началото на XX век местните жители при инцидентно разкопаване откриват гроб с останки на жена със запазена дълга руса коса и положен на гърдите ѝ железен кръст с надпис на кирилица „Георги

Нано“. Кръстът бил отнесен в Кавала и предаден за съхранение в тамошната гръцка митрополия.

Със завладяването на крепостта Кръстополе се свързва и унищожаването на средновековното селище, съставено от отделни махали. Разпръснатото и оцеляло население създава ново селище, отначало наречено от османските власти Джедит (Ново), а по-късно Еникьой (Ново село). Същевременно местното българско население завинаги запазва в паметта си изконното име на селището – Кръстополе. Запазил се е споменът за крепостта, за главното поселище и съставните му махали с точните им местонахождения. Местата на старите кръстополски махали са знайни и като стари черковища, посветени на определени светци, на които места се отбелязва храмовият им празник съгласно православния календар с богослужения и народен събор.³⁾ През XIX век на тези стари оброчища са издигнати параклиси и това са: „Св. Марина“ в местността Грибенар, на мястото на крайбрежната махала на средновековното селище, и „Св. Атанас“ в близост до развалините Къщинките в местността Ковачево, където се намирала другата стара махала. На мястото на третата, сега в рамките на съвременното селище, съществувало незастроено няколко века наред старо свято място – Митрополията или Черквинката, назовавано от турците, вероятно не без основание Папаз конак. Независимо от липсата на видими останки на терена, можем да предположим, че тук в първите векове на османското владичество се е намирало временно епископското седалище или на Ксантийска епархия, или на унищожената през 1662 г. Смоленска епископия. В Кръстополе е запазена старинната народна песен „Де ми се чуло видяло, владика турчин да стане“, която можем да приемем като поетичен израз на народната памет за събитията, свързани с ликвидирането на Смоленската епископия от османците и мъченическата гибел на последния ѝ епископ св. Висарион Смоленски.⁴⁾

След създаването на късносредновековното село Кръстополе (Джедит, Еникьой) то се ползвало с привилегиите на дервентджийско селище. Още тогава тук е построена черква, посветена на св. архангели Михаил и Гавриил. Точното време на изграждането ѝ не е известно. Вероятно това е станало още през периода XV – XVI век. Храмът е запазен и до днес, но при обновлението му през 60-те г. на XX век стените отвътре и отвън изцяло са измазани, което не дава възможност на съвременния изследвач да проучи по-обстойно характеристиката на градежа и вероятната вътрешна украса. „Св. Архангели“ е еднокорабна, едноапсидна черква с неголям притвор от запад. Има невисок двускатен дървен покрив. Подовото ниво на наоса е вкопано на около метър под нивото на терена. До войните от началото на XX век е имала стар иконостас със запазени късносредновековни икони. Пред иконостаса стоели два големи мраморни свещника, които направили впечатление на Стою Шишков заради надписите върху тях, съобщаващи българските имена на дарителите. Благодарение на неговите наблюдения те са публикувани още през 1890 г.

Били изписани с художествено врязани в мрамора гръцки букви имената: Генко, Гьоржо, Стамо и Славко.⁵⁾ Според преданието свещниците били донесени от преселници от с. Иреница (по-късно Даровас) след разорението на това селище по време на османското завоевание. Храмът е построен в горната (южна) покрайнина на селото при гробищата, поради което днес е известен като Гробищната или Старата черква. До северната страна на храма е пристроена дълбоко вкопана в терена костница. Тя има изградени изцяло каменни стени и е покрита с полуцилиндричен свод. Според местната стара традиция костите на покойниците се изваждат от гроба след изтичането на петгодишен срок и се полагат в костницата при храма. Тъй като Кръстополе пострадва частично от погромите на османските власти във връзка с масовото помохамеданчване от 1705 г., можем да приемем че гробищният храм е претърпял известно обновяване в началото на XVIII век.

С разрастването на Кръстополе през епохата на Възраждането и превръщането му в пазарище от локален тип за селищата от двата бряга на р. Места то е обособено като общинско средище – мюдюрлък. За замогналото и увеличило се българско население старият храм „Св. Архангели“ поради скромните си размери вече не може да задоволява религиозните му нужди. През 1852 г. е издаден султански ферман за строеж на нова черква. Строежът продължава от 1853 до 1855 г. Изградена е на старо черковище и е посветена на Благовещение Богородично. Строена е от среднородопски майстори с план на трикорабна псевдобазилика с една апсида. Има притвор в приземието от запад и емпория (балкон), разположена върху него. От западната страна на притвора по-късно е пристроена открита нартика с дървена колонада, която впоследствие е затворена с дограма и остъкляване. Пространството в наоса е разделено на три кораба от пет двойки колони. Страничните кораби са завършени с плоски дървени тавани, а средният има дървен полуцилиндричен свод. Полилеите и църковната утвар са дарение от богати еникьойци, заселили се в Русия като тютюноотърговци. Иконостасът е с обикновена таблена украса. Иконите от „царския“ ред са дело на местния зограф Щерю Тодориев, който ги изписва през 1869 – 1870 г. Щ. Тодориев учил иконопис в Хилендарския манастир на Света гора и сътворил икони за редица черкви в Средните Родопи. Някои от иконите са дарение от видните местни фамилии Вулеви, Солакови, Тодориеви и пр. В храма има проскинитарии с икони на св. Николай и св. Георги. Отвън, високо в югозападния ъгъл на емпорията, е вградена мраморна релефна икона с изображение на св. Георги на кон, пронизващ с копие си змея. Вероятно е свързана със старото черковище, съществувало на това място преди построяването на големия храм тук. Новата черква „Св. Благовещение“ е осветена през 1858 г. от Панарет митрополит Пловдивски (1805 – 1883) – тогава митрополит Ксантийски. Храмът е известен и с втора паметна архиерейска служба, отслужена в 1884 г. от Одринския български владика Синесий.⁶⁾

Освен посочените по-горе черковища на мястото на старите средновековни махали около Кръстополе съществуват до днес още редица свети места. Това са параклисите „Св. Неделя“ в местността Поляната, „Св. Сряда“ („Св. Богородица“) в близост до старата гробищна черква „Св. Архангели“, „Св. Тодор“ до старите селски гробища, „Св. Атанас“ до горния край на селото, „Св. Петка“ в местността Коритцето, „Св. Илия“ при връх Свети Илия високо в планината Руян, „Св. св. Константин и Елена“ в близост до самия връх Руян в местността Успът (Усипът, т.е. сипеят), „Св. Георги“ над с. Курулар при течнината на р. Места – „Усоите“ и „Св. Дух“ в местността Ушево, южно от селото. Интересен факт е местонахождението на някои от посочените малки храмове в землищата на съседни мюсюлмански села, в които ежегодно населението на Кръстополе се черкувало напълно безпрепятствено. Извършването на християнско богослужение там говори за известна веротърпимост от страна на околното иноверско население. Ролята на иноверски защитник на местните християни играла неведнъж малката турска общност, населяваща Кръстополе от векове, която наброявала не повече от 20 семейства.

До войните в началото на XX век село Кръстополе е известно с двата си големи черковни събора, посещавани и от населението на съседното християнско село Габрово, и от населението на околните мюсюлмански села, и то предимно българомохамеданските. Първият се събирал в селото при църквата „Св. Благовещение“ на 15 август – Успение Богородично (Голяма Богородица). На големия християнски празник се сформирало тържище, наречено „Бал панаир“ (Медено тържище). Вторият се провеждал на 20 юли – Илинден (св. пророк Илия), на връх Свети Илия в планината Руян и в близост до старата крепост Демата (Демир капия).

Съществуването на две черкви в селото и девет параклиси в околностите му говори за силна християнска култура, успяла да надделее превратностите на времето, особено през периода на османското владичество, продължил за този южнобългарски край от XV до нач. на XX век. Празнуванията на паметта на светците – покровители на кръстополските „свети места“, оформят местен празничен цикъл съгласно православния календар, и се разпределят през годината почти ежемесечно. Най-напред ще посочим главните храмови празници. Това са Благовещение на Пресвета Богородица – 25 март, храмов празник на главната селска черква, Успение Богородично – 15 август, втори храмов празник на същия храм, и Архангеловден (Събор на св. архангел Михаил) – 8 ноември, храмов празник на старата черква. Празникът на светите братя Кирил и Методий – 11 май, е отбелязван не само като училищен, но и с литургия, отслужвана също така в главния храм. След това тържество то се пренасяло при параклиса „Св. Неделя“ в местността Поляната, където била уреждана голяма народна трапеза. Следват празниците на параклисите: Зимен Атанасовден (Св. Атанасий Александрийски) – 18 януари, Тодоров-

ден (Св. Теодор Тирон) подвижен празник – през февруари или март, Летен Атанасовден (Св. Атанасий Александрийски) – 2 май, Гергьовден (Св. Георги Победоносец) – 6 май, Св. св. Константин и Елена – 21 май, Св. Дух (Св. Троица) – подвижен празник – през юни, Св. Неделя – 7 юли, Св. Марина – 17 юли, Илинден (Св. пророк Илия) – 20 юли, Петковден (Св. Параскева – Петка Търновска) – 14 октомври.

В наше време тези български православни храмове, изградени всички на по-стари черковища през епохата на Възраждането, предимно през XIX век и находящи се в някогашното Кръстополе и неговите околности, са добре запазени и поддържани от новозаселилите се гърци – православни християни, дошли тук като бежанци от Мала Азия през 20-те години на XX век на мястото на старото българско население.⁷⁾

БЕЛЕЖКИ

1. Вулев Г. (1972). Село Кръстополе (Еникьой), Ксантийско, 100 – 101.
2. Вулев Г. Цит. съч. 14 – 15.
3. Пак там, 17 – 18, 71. Шишков Ст. (1890). Няколко историко-археологически бележки и материали из животът на българите в Ксантийско. Родопски старини, 3.
4. Петров П. (1972). По следите на насилието, 201. Пижев А. (1998). Епископ Висарион Смоленски в народната памет. Светоглед, 3.
5. Шишков Ст. Цит. съч., 9, 60. Вулев Г. Цит. съч., 69.
6. Относно двата храма в селото освен на цитираната по-горе литература авторът се позовава и на личните си наблюдения и изследвания, направени на място преди няколко години в Кръстополе (днес Ставруполис).
7. Извършеното в наше време изследване на култовите места в Кръстополе с посещение от страна на автора на място бе обогатено и от устни сведения на информатори от селото. Те са жители на Ставруполис – гръцки граждани, с произход от стари местни патриаршистки (гръкомански) фамилии, в които и досега в домашна среда се употребява местният диалект на български език. Те се представиха на автора със своите български лични и фамилни имена като например Коста Диамандиев, Мария Бабачолова, Василка Тудориева, Нашенка Унарева, Пашия Кушлева, Георги Матанов и др.

ЛИТЕРАТУРА

- Батаклиев, Ив. (1932). Родопите като политическа граница. *Тракийски сборник*, кн. 3.
- Вулев, Г. (1972). *Село Кръстополе (Еникьой), Ксантийско*. София.
- Иширков, Ат. (1920). *Западна Тракия и договорът за мир в Ньой*. София.
- Караманджуков, Хр. (1934). *Западнотракийските българи*. София.

- Кирил патриарх Български (1960). *Българомохамедански селища в Южните Родопи*. С.
- Коруев, П. (1984). *Село Габрово, Ксантийско*. София.
- Родопски, С. (1887). *Портрет на гръцкото духовенство против българите в Родопи*. София.
- Шишков, Ст. (1890). Няколко историко-археологически бележки и материали за живота на българите в Ксантийско. *Родопски старини*, кн. 3. Пловдив.
- Шишков, Ст. (1929). *Беломорска Тракия в Освободителната война през 1877 – 1878 г.* Пловдив.
- Шишков, Ст. (1922). *Тракия преди и след Европейската война*. Пловдив.

CHRISTIAN RITUAL PLACES IN VILLAGE CRASTOPOLE (YENIKÖY) IN THE REGION OF XANTHI

Abstract. Christian ritual places in the Old Bulgarian village Crastopole / (Yeniköy) are the theme of the article. The village is located in the region of Xanthi, nowadays on Greek's land, which retained its Bulgarian character until the wars of the early 20th century. During the Ottoman period, there are two Parish churches in the village and nine chapels, located in the surroundings. Regardless of reverses of fortune for this southern Bulgarian side, whose Bulgarian Christian population entirely left and moved to Bulgaria, today these Christian antiquities and relics are well preserved and supported by today's Orthodox population – Greek refugees from Asia Minor who settled here in the 20s of the 20th century.

Alexander Pizhev

✉ Curator in Regional History Museum Plovdiv,
Exposition „Bulgarian Revival“
4000 Plovdiv, Tsanko Lavrenov Str. 1
E-mail: historymuzeumplovdiv@gmail.com